

ФЕНОМЕН «ТУРЕЦЬКОГО НЕЙТРАЛІТЕТУ» В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Туреччина в особі свого державного керівництва, яка протягом Другої світової війни вміло маневрувала у багатьох дипломатичних хитросплетіннях, використавши при цьому винайдений нею ж феномен «турецького нейтралітету», змогла уникнути безпосередньої участі в бойових операціях, а відтак зберегти власний людський потенціал і необхідну інфраструктуру та забезпечити членство в ООН.

Ключові слова: *Турецька Республіка, Друга світова війна, зовнішньополітичний курс, нейтралітет.*

Минуло понад 70 років з того дня, коли 1 вересня 1939 р. збройні сили нацистської Німеччини раптово атакували і перетнули західні кордони Польщі. 3 вересня Англія та Франція, пов'язані з цією країною союзницькими зобов'язаннями, оголосили Німеччині війну. Друга світова війна стала реальністю.

За масштабами свого небаченого й нечуваного кровопролиття і велетенських руйнацій ця війна не має собі рівних. Її полум'я охопило 4/5 населення земної кулі на величезних просторах Європи, Азії та Африки. Загальна кількість мобілізованих до національних армій перевищила 110 млн. осіб. Кількість лише загиблих, за офіційними (явно, заниженими) даними, становила понад 50 млн. осіб¹, а за іншими — майже 70 млн. Що ж до України, то її людські втрати, за сучасними підрахунками, становлять приблизно 9 млн. осіб².

Якою ж була зовнішньополітична орієнтація республіканської Туреччини, який характер набули її міжнародні відносини у період війни, що розпочалась?

На момент початку Другої світової війни, коли біля керма Турецької держави стояли президент І. Іненю³ (1884–1973) і прем'єр-міністр — Р. Сайдам⁴ (помер 8 липня 1942 р.) у зовнішньополітичному курсі цієї близькосхідної й водночас балканської країни все більше посилювалися тенденції до проведення, по суті, політики нейтралітету між двома протидіючими угрупованнями: англо-французьким блоком, а згодом і США й державами «осі» Берлін-Рим, тобто Німеччиною та Італією, а також Японією.

Ще напередодні війни офіційна Анкара мала у своєму «активі» спільні декларації «про взаємодопомогу»⁵: турецько-англійську від 12 травня

1939 р. і турецько-французьку від 25 червня 1939 р., що слугували необхідним підґрунтям для оформлення згодом трьохстороннього союзного договору. І справді, такий договір укладено в Анкарі 19 жовтня 1939 р. терміном на 15 років прем'єр-міністром Туреччини Р. Сайдамом і послами Великої Британії та Франції у цій країні відповідно Х'ю Нетчбелл-Х'югессеном і Рене Массіглі⁶.

Згідно з договором передбачалося надання воєнної допомоги з боку Англії та Франції Туреччині, якщо остання стане жертвою агресії з боку будь-якої європейської держави; договір також зобов'язував Туреччину виступити єдиним фронтом зі своїми союзниками у разі поширення війни на регіон Середземного моря і допомогти Греції й Румунії на випадок можливої агресії проти них. Важливою складовою цієї міжнародної угоди був Протокол № 2, згідно з яким «зобов'язання, взяті на себе Туреччиною, не можуть примусити її до дії, результатом або наслідком якого буде втягнення її у збройний конфлікт проти СРСР»⁷.

Включення Туреччини в орбіту англо-французької дипломатії призвело до того, що в Лондоні й Парижі все частіше лунали голоси про широкі можливості використання нового союзника у своїх намірах. І це, незважаючи на те, що існував зазначений Протокол № 2, за яким Туреччина зобов'язувалася виявляти достатню обережність в екстрординарних випадках. «Позицію Туреччини можна було однозначно кваліфікувати як украй делікатну»⁸, — такої думки дотримується офіційне видання, підготовлене Інститутом міжнародних відносин Анкарського університету «Туреччина та Об'єднані нації».

Актуальним питанням взаємовідносин Туреччини з Великою Британією через подальше погіршення становища на Балканах (кінець 1940 р. — початок 1941 р.) були присвячені: обмін посланнями між турецьким президентом І. Іненю та англійським прем'єр-міністром У. Черчиллем, який очолив кабінет міністрів 10 травня 1940 р.; переговори в Анкарі (25–28 лютого 1941 р.) міністра закордонних справ Англії А. Ідена і начальника британського імперського генштабу генерала Дж. Ділла. Турецьку столицю у другій половині січня 1941 р. відвідав особистий представник президента США Ф.Д. Рузвельта, один із керівників американської військової розвідки полковник У. Донован⁹.

А тим часом дипломатія нацистської Німеччини розвивала бурхливу діяльність та активність, прагнучи будь-що схилити Туреччину до широкої політичної, економічної та воєнної співпраці з державами «осі». Це призвело б урешті-решт до перетворення цієї країни на покійного сателліта останніх¹⁰. Тому великі надії покладалися на німецьке посольство в Анкарі. «Посада посла в Туреччині, — згадував колишній атташе цього посольства, розвідник Л. Мойзіш, — була найбільш відповідальною з тих, які тільки

могла запропонувати дипломатична служба «Третього рейху»... Для успіху справи потрібна була вражаюча політична фігура»¹¹. Нею став Франц фон Папен, призначений в Анкару в квітні 1939 р. Він міг стати послом у Туреччині ще 1938 року, однак не отримав тоді агремана (згоди) від М.К. Атагюрка, якому добре була відома його діяльність як офіцера німецької розвідки у Сирії під час Першої світової війни¹². Як згадував польський посол у Туреччині С. Піотровський, Папен оселився у Стамбулі, фешенебельному готелі «Парк», на самому березі Босфору, щоб особисто спостерігати проходження суден через протоку, хоча німецьке посольство знаходилося в Анкарі¹³.

У численних бесідах із турецькими державними діячами новий німецький посол усіяко розхвалював переваги, що може отримати Туреччина, установивши з «Третім рейхом «дружні, союзницькі відносини»¹⁴. Після тривалих наполегливих зусиль у переговорах із турецькими державними діячами Папену все ж вдалося переконати останніх піти на укладення терміном у 10 років договору про «дружбу і ненапад» з Німеччиною від 18 червня 1941 р. Не останню роль у цьому відіграло особисте послання Гітлера президенту Туреччини Іненю¹⁵. Розповідаючи про Папена турецький письменник і дипломат Я.К. Караосманоглу зазначав: «Ця людина досягала своєї мети обхідними шляхами. Після вторгнення німців у Грецію він прийшов до нас з посланням Гітлера, а пішов, досягнувши нашої згоди підписання пакта про ненапад... Цим я зовсім не хочу сказати, що Папен заманив нас у пастку. Нехай історія розсудить цей наш крок»¹⁶.

Отже, троїстий союзний договір, «Про взаємну допомогу» між Великою Британією, Францією і Туреччиною від 19 жовтня 1939 р. (після поразки Франції у травні 1940 р. у відносинах Лондона та Анкари договір зберігав свою силу) і взаємозаперечний турецько-німецький пакт «Про дружбу і ненапад» від 18 червня 1941 р. — досить переконливе підтвердження, що у міжнародних відносинах того часу з'явився новий феномен «турецького нейтралітету» з усіма властивими йому особливостями. Заслуговує на увагу той факт, що Англія, а також США були поінформовані про перебіг турецько-німецьких переговорів¹⁷.

Цілком симптоматично, що у переддень 22 червня 1941 р. (дня нападу Німеччини на Радянський Союз) у політиці Туреччини досить рельєфно визначився крен у бік істотного посилення її зв'язків із державами «осі», хоча у заяві турецького посла в Москві Х. Октая від 25 червня 1941 р., зазначалось, що «через становище, створене війною між Німеччиною і СРСР, уряд Республіки вирішив проголосити нейтралітет Туреччини»¹⁸. Як зазначав через багато років турецький автор З. Єндер (Zehra Önder), укладений Туреччиною 18 червня 1941 р. пакт із Німеччиною «служував, безперечно, інтересам останньої»¹⁹.

Тимчасові успіхи німців на Східному фронті й дипломатичний тиск Берліна, що надалі відчутно посилювався, помітно впливали на подальшу зовнішньополітичну орієнтацію офіційної Анкари. Це насамперед означало, що турецька концепція нейтралітету на практиці припускала все більш одностороннє його тлумачення, а отже й неправомірне його порушення на користь тих же держав «осі». Так, в одному з донесень німецького посольства у Берлін наголошувалось, що турецькі урядові кола все більше починають цікавитися долею тюрків, які знаходяться поза Туреччиною²⁰.

У жовтні 1941 р. на запрошення командування німецького вермахту турецька делегація у складі начальника військової Академії в Анкарі корпусного генерала А.Ф. Ердена і генералів у відставці Е. Еркілета та І. Сабіза побувала в окупованому на той час німцями українському м. Миколаєві, де відвідала його знамениті корабельні. «Це були найбільші й найкращі кораблебудівні підприємства, що я коли-небудь бачив, — зазначав Еркілет, — німці отримали найсприятливіші можливості для будівництва потужних військових та військово-транспортних суден»²¹. Однак прогнози відставного турецького генерала не здійснились. Німецькій окупаційній владі не вдалося відродити Миколаївські заводи і розпочати будівництво там військових кораблів. Цьому завадила самовіддана боротьба патріотів-підпільників²².

Тоді ж турецькими правлячими колами було порушено міжнародну Конвенцію 1936 р. про режим Чорноморських проток.

З огляду на це хотілося б висловити деякі міркування. Цілком справедливо припустити, що певна частина перелічених в офіційних радянських повідомленнях про військові та військово-допоміжні кораблі держав «осі»²³, що могла потрапити в акваторію Чорного моря, зовсім не обов'язково могла пройти через протоки. А чому слід категорично виключати у цьому випадку і таку європейську судноплавну артерію, як Дунай? Або цілком ігнорувати зовсім іншу альтернативу доставкам малогабаритних плавзасобів не водним шляхом, а суходолом?

І, нарешті, таке. Зовнішня політика Турецької Республіки — незалежної й суверенної держави — викликала вкрай негативну реакцію з боку тодішнього керівника СРСР Й.В. Сталіна. І він з притаманними його репресивними методами, у тому числі у міжнародних відносинах, вирішив суворо покарати свого вчорашнього друга і союзника. Уже згодом, після завершення війни, у радянських засобах інформації розгорнулася з усією силою гучна антитурецька кампанія. Справа дійшла до відвертих територіальних претензій щодо Туреччини, оголошених представниками громадськості тодішніх радянських республік Грузії та Вірменії²⁴.

Що ж до Конвенції 1936 р., підписаної у швейцарському м. Монтре про режим Чорноморських проток, то її, на думку керівництва СРСР, слід було

переглянути і включити до переліку обов'язкових умов цього міжнародного договору такий, явно неприйнятний для офіційної Анкари пункт: «Туреччина і Радянський Союз, як держави найбільш зацікавлені та здібні забезпечити свободу торговельного мореплавства й безпеку... організують спільними засобами оборону проток...»²⁵.

Усе це було визнано на самому високому рівні в СРСР, коли з трибуни сесії Верховної Ради 29 грудня 1955 р. Перший секретар ЦК КПРС М.С. Хрущов заявив, що за часи К. Ататюрка у нас з Туреччиною були «дуже добрі відносини, але потім вони були затьмарені. Ми не можемо сказати, що це сталося тільки з вини Туреччини, — були допущені і з нашого боку недоречні заяви, які затьмарили ці відносини»²⁶. Та й власне В.М. Молотов, тодішній керівник МЗС СРСР, багато років після війни із жалем згадував: «Я ініціював питання про контроль над протоками з боку нас і Туреччини. Ця постановка питання була не зовсім правильною. Це була несвоєчасна, нездійснена справа»²⁷.

Кажучи про факти порушення Туреччиною міжнародної Конвенції 1936 р. про режим Чорноморських проток, потрібно зауважити: становить безперечний інтерес телеграма міністра закордонних справ Англії А. Ідена (1 грудня 1942 р.) на адресу британського посольства в Москві, в якій зокрема зазначалось: «Ми повністю поділяємо точку зору СРСР щодо відвернення збільшення кількості ворожих кораблів у Чорному морі. Це слугувало законною підставою для недавнього представлення, яке було надіслано Турецькому уряду урядами США та Великої Британії». Водночас Іден повідомляв, що військово-морським силам флоту Його Величності «з його численними зобов'язаннями у Середземному морі важко перехоплювати зазначені ворожі судна при вході у Дарданелльську протоку». На його думку, найзручнішим місцем для такого перехоплення міг би стати північний вихід із Босфору в Чорне море, де радянський військово-морський флот з його підводними човнами міг би зробити проходження кораблів держав «осі» ризикованою справою²⁸.

Воднораз становить інтерес і такий повчальний факт. Погодившись на проходження з Чорного моря через протоки групи радянських суден у складі криголама «А. Мікоян» (побудованого свого часу в Миколаєві) і 8 танкерів (кінець листопада 1941 р.) турецька влада виступила з категоричними умовами: кораблі нізащо не повинні належати до військово-морських сил, їм дозволялося йти через протоки лише абсолютно беззбройними²⁹.

У серпні 1942 р. до м. Куйбишева (нині м. Самара), де тимчасово знаходились установи Наркомату закордонних справ СРСР, а також дипломатичний корпус, прибув новий турецький посол Д. Ачикалин. Це був діяч, якому належало помітне місце в турецькому політичному істеблішменті і який користувався репутацією людини із зв'язками³⁰. У тодішньому

дипломатичному світі точилися досить жваві розмови, що цей своєрідний жест Турецького уряду перетвориться чи не на якісно новий рубіж у взаємовідносинах цієї країни з її північним сусідом³¹.

Однак дійсність виявилась зовсім іншою. Саме влітку й восени 1942 р. турецьке військово командування сконцентрувало поблизу державного кордону із радянським Закавказзям досить потужне угруповання військ. У своїх мемуарах генерал армії С.М. Штеменко зазначав: «Коли стало вочевидь, що німецько-фашистські війська обов'язково будуть пробиватися на Південь уздовж Кавказського узбережжя і через Кавказький гірський хребет, перед нами дуже гостро постало нове неминуче питання: а чи не підтримають їх турецькі прихильники? У середині 1942 р. ніхто не міг ручатися, що Туреччина не виступить на боці Німеччини»³². Папен тоді доповідав у Берлін, що у питанні про дислокацію турецьких військових частин його запевнили: Туреччина повністю буде враховувати нову обстановку³³. Турецький посол в СРСР Д. Ачикалин з огляду на німецький наступ, що розгорнувся на Кавказі, був навіть відкликаний в Анкару для «консультацій»³⁴. На думку британського посла в Москві А.К. Керра, того часу навряд чи можна було чекати з турецького боку будь-яких серйозних намірів на користь справжнього покращення відносин із Росією³⁵. Посол А.К. Керр ще у квітні 1942 р. отримав від А. Ідена телеграму, в якій зазначалось, що офіційна Анкара робить все можливе для запобігання загострення відносин із Німеччиною і сподівається дотримуватися такої позиції впродовж усієї війни³⁶.

Вражаючий резонанс у колах турецької громадськості викликав нищівний розгром німців під Сталінградом. Уже перші повідомлення про початок 19 листопада 1942 р. грандіозного наступу Радянської Армії жваво коментувалися турецькими органами преси різних напрямів. Ось, наприклад, заголовки екстрених випусків деяких центральних газет: «Vatan»: («Батьківщина»): «Росіяни досягли величезного успіху та поставили німецьку армію у вкрай тяжке становище»; «Ikdam» («Прогрес»): «Німецький фронт безнадійно прорваний»; «Cumhuriyet» («Республіка»): «Росіяни перехопили стратегічну ініціативу»; «Yeni Sabah» («Новий ранок»): «Перемога під Сталінградом пробудила надії на довгоочікуване визволення пригноблених народів Європи»³⁷.

Отже, після великої битви на Волзі у зовнішньополітичній орієнтації Турецької Республіки стали з'являтися якісно нові тенденції до активізації у розвитку контактів із державами антигітлерівської коаліції, а відтоді турецький нейтралітет поступово набував зростаючу з ними солідарність. У заявах офіційної Анкари все частіше згадувалось, що у Туреччині є свої союзники в особі Англії, а також США. Показовим є і такий факт. Коли у червні 1943 р. керівництво вермахту надіслало запрошення турецькому

генералу С. Омуртаку відвідати Східний (німецько-радянський) фронт, міністр закордонних справ Туреччини Н. Менеменджіоглу звернувся за порадою до британського посла Х'ю Нетчбелл-Х'югессена. Той негайно відповів, що цього ні в якому разі робити не можна. І тільки після цього турецький міністр дав негативну відповідь відносно поїздки свого співвітчизника-генерала на фронт. Аналогічна історія мала місце з іншими високопосадовцями турецької армії — генералом Тойдеміром і начальником розвідки генштабу полковником Х. Ораєм³⁸.

Щоправда, як і раніше, тривали турецькі поставки «стратегічної» сировини, здебільшого хрому, до Німеччини. Однак робилося це вже не так відверто³⁹. У цьому контексті вельми повчальним виглядав шарж турецького художника Раміза, який зобразив у серії малюнків на політичні теми роль Туреччини у міжнародних відносинах того часу: стоїть турецький солдат, який посміхається, він товариш німецького солдата, союзник — англійського, сусід — радянського та улюбленець дядька Сема⁴⁰.

У світлі посиленої активізації турецько-англійських відносин слід насамперед розглядати зустріч 30–31 січня 1943 р. в Адані (Південна Туреччина) президента Туреччини І. Інєню з прем'єр-міністром Великої Британії У. Черчиллем. Згідно з офіційною заявою останнього, Англія не висувала під час переговорів будь-яких особливих вимог до Туреччини, окрім єдиної: забезпечити раціональне використання зброї англо-американського виробництва⁴¹, що надходила в цю країну⁴². Насправді в Адані Черчилль з'ясував можливості використання Туреччини на випадок союзницької атаки проти держав «осі» з Півдня, через Балкани, з цього, за його висловом, «м'якого підчерев'я Європи», атаки, що по суті мала підмінити відкриття другого фронту в Європі⁴³. За німецькими дипломатичними документами, що потрапили до рук американців, туркам натякнули на бажаність вступу Туреччини у війну на боці антигітлерівської коаліції. Турецька сторона погодилась на це за умови, якщо фронт (радянсько-німецький) дійде до лінії Дніпра. Однак турки підуть на це не для нанесення удару по державах «осі», а щоб поліпшити свої позиції перед Росією, оскільки Туреччина на випадок посилення останньої, «сама повинна потурбуватися про своє існування в майбутньому»⁴⁴. Оголосивши про свій вступ у війну, зазначалось у названих документах, Туреччина негайно дозволила б проходження через протоки військово-морських сил Великої Британії, надавши тим самим можливість увійти їм у Чорне море з тим, щоб здійснити висадку десанту на болгарському і румунському узбережжі⁴⁵. Обговорювалась також ситуація на випадок, коли на лінії Дніпра встановилась би рівновага сил. У цьому випадку Туреччина залишалася цілком спокійною: вона дотримуватиметься своєї звичної політики нейтралітету⁴⁶. Турецька сторона під час зустрічі пообіцяла, що невдовзі посилить свої

збройні сили на кордонах з Фракією (Південно-східна частина Болгарії й Північно-східна частина Греції) для надання допомоги можливому англо-американському десанту; проте вона це зробить не за рахунок тих військ, що й надалі залишаться у Північно-східній Анатолії, тобто на кордоні з Росією⁴⁷. І, нарешті, не обійшлося без розгляду різноманітних варіантів так званого «посередництва», яке, на думку Лондона й Вашингтона, Туреччина могла здійснити між Заходом і державами «осі»⁴⁸.

У цьому ж плані слід розглядати переговори (липень 1943 р.), що вів турецький міністр закордонних справ із главами урядів Румунії та Угорщини, мета яких була здійснити зондаж щодо укладення можливого миру останніх з Англією та США. І хоча прем'єр-міністр Туреччини виправдовувався потім, що ініціатива йшла не від Туреччини, це, зрештою, не змінювало суті справи⁴⁹.

Безперечний інтерес становить і те, що Черчилль під час переговорів всіляко застерігав турецьке керівництво від «невиправданого ризику», заявляючи при цьому, що «позиція, за якою Туреччина не воює, на цей випадок є можливо найціннішою для британських імперських інтересів»⁵⁰. Отже, політика турецького нейтралітету поступово набувала вже нового змісту: вона ставала дедалі вигіднішою західним державам — Англії й США.

28 листопада — 1 грудня 1943 р. відбулася Тегеранська конференція керівників трьох великих держав антигітлерівської коаліції — СРСР, США й Великої Британії. На ній обговорювалися в основному питання, пов'язані з відкриттям другого фронту. І хоча було, нарешті, прийняте погоджене рішення про його відкриття у Західній Європі 1944 року, британська дипломатія не залишала надій усе ж використати Туреччину у власних інтересах саме на Балканах. «Важливим питанням, — заявив Черчилль вже на першому пленарному засіданні конференції, — є питання про те, щоб переконати Туреччину вступити все ж у війну. Це дало б нам можливість відкрити комунікації через Дарданелли та Босфор...»⁵¹. Англійську делегацію навіть влаштовував і такий варіант: Туреччина лише формально оголосить війну «Третьому рейху», але не буде вести воєнні дії проти нього⁵².

Невдовзі після Тегеранської конференції у Каїрі (Єгипет) 4–6 грудня 1943 р. відбулася зустріч Ф.Д. Рузвельта та У. Черчилля з турецьким президентом І. Іненю. Каїрські переговори стали, можна сказати, ще однією спробою «умовити» Туреччину вступити у війну проти держав «осі»⁵³. В опублікованому 7 грудня 1943 р. спільному комюніке зазначалось, що участь глави Турецької держави у переговорах «є свідченням сили союзу, що об'єднує Англію й Туреччину, а також щирої дружби, що існує між народами Туреччини і США». У комюніке у досить загальних фразах підкреслювалось, що переговори були «плідними і корисними»⁵⁴.

Однак фактично жодних конкретних зобов'язань щодо участі Туреччини у війні проти держав «осі» прийнято не було. Це пояснювалось якоюсь мірою і невідповідністю турецьких збройних сил до ведення великомасштабних воєнних операцій як на суші, так і на морі. В Анкарі також ще дуже побоювалися негативної реакції офіційного Берліна. Навіть після Каїрської конференції Туреччина продовжувала постачати стратегічну сировину (хром) державам «осі»⁵⁵. Через це президент США у посланні до Турецького президента (березень 1944 р.) звертав увагу останнього на те, що «триваюча відправка великої кількості хромової руди до Німеччини тепер стала питанням, яким Об'єднані Нації серйозно стурбовані. Вам краще вирішити, яким способом німці можуть бути позбавлені подальшого доступу до турецької хромової руди...»⁵⁶

Проте слід зауважити, що подібні демарші не дуже допомагали. Адже продовжував зберігати свою силу спеціальний план командування вермахту «Гертруда» (вторгнення у Туреччину у разі порушення останньою нейтралітету). Таємна директива цього плану передбачала, що «у разі, якщо Туреччина залишиться не на нашому боці, удар на Південь через Анатолію буде здійснено проти її волі»⁵⁷.

Цілком зрозуміло, що тільки корінний перелом під час Другої світової війни, зумовлений насамперед розгромом військ «Третього рейху» у битві на Волзі (1943 р.), спільні перемоги на фронтах збройних сил антигітлерівської коаліції 1944 року набагато прискорили еволюцію у поглядах турецьких правлячих кіл і все більш сприяли виникненню нових тенденцій в їх зовнішньополітичних акціях. У тій конкретній обстановці офіційна Анкара змушена була вжити низку адекватних заходів. Так, у січні 1944 р. був звільнений у відставку маршал Ф. Чакмак, начальник генштабу турецької армії. Офіційні причини — похилий вік, а насправді — надто відверті симпатії до німців⁵⁸. 21 квітня 1944 р. нарешті прийнято рішення про припинення поставок хрому в Німеччину, яке Черчилль охарактеризував як «багатозначущий жест і велику послугу, даровану турецьким урядом»⁵⁹. У травні 1944 р. турецька влада заарештувала і притягнула до судової відповідальності ватажків пантюркістів. Однак, симптоматично, що із 24 звинувачених цих функціонерів лише 5 отримали різні терміни ув'язнення, решту взагалі виправдали⁶⁰. 15 червня 1944 р. в турецьких засобах інформації з'явилось повідомлення про несхвалення кабінетом міністрів Туреччини політики, що проводилась упродовж останнього часу міністром закордонних справ Н. Менеменджіоглу і той змушений був піти у відставку⁶¹.

2 серпня 1944 р. Турецький кабінет міністрів виступив із заявою про розрив дипломатичних та економічних відносин цієї країни із нацистською Німеччиною. Щоправда, як визнав прем'єр-міністр Ш. Сараджоглу, це ще не означало оголошення війни останній⁶².

Друга світова війна вже наближалася до свого остаточного завершення (2 вересня 1945 р. підписано Акт про беззастережну капітуляцію Японії, причому від СРСР його підписав генерал-лейтенант К.М. Дерев'яно), коли Туреччина, нарешті, прийняла рішення про оголошення 23 лютого 1945 р. війни Німеччині та Японії⁶³.

Становить неабиякий інтерес той факт, що оголошенню війни останній передувала резолюція законодавчого органу цієї країни — Великих Національних Зборів Туреччини (ВНЗТ) від 3 січня 1945 р. про розрив турецько-японських дипломатичних та економічних відносин. Оскільки це було зроблено здебільшого на вимогу США і Великої Британії, то зовнішньополітичні відомства цих держав були у захваті, з якою «рішучістю» офіційна Анкара звільнялася від японських дипломатів (вони негайно були інтерновані)⁶⁴.

Повідомляючи про факт офіційного оголошення війни Німеччині та Японії, турецький міністр закордонних справ Х. Сака у своєму виступі у ВНЗТ підкреслив, що оскільки це відбулося до 1 березня 1945 р. (цю дату йому назвав англійський посол в Анкарі), то Туреччина має цілковите право розраховувати на свою участь в Установчій конференції Організації Об'єднаних Націй у Сан-Франциско (відкриття планувалося на 25 квітня 1945 р.)⁶⁵.

У деяких дипломатичних колах західних держав висловлювалася думка, що у разі своєчасного вступу Туреччини у війну світ би став свідком практичної участі її збройних сил, наприклад, у повному визволенні Італії від гітлерівців⁶⁶.

Слід зазначити, що зовнішня політика Туреччини у роки Другої світової війни зазнавала критики насамперед з боку її співвітчизників. Незважаючи на прийнятий 1940 року закон про запровадження у центральних вілайєтах країни стану облоги, представники опозиції не переставали виступати проти політики пособництва державам «осі»⁶⁷.

Що ж до турецької історіографії, то окрім офіційної точки зору, що «правильна політика президента Ісмета Іненю зустрічала чи не повсюдне схвалення у Туреччині, хоча країна і відчувала економічні та політичні труднощі у той період»⁶⁸, була поширена й думка авторів колективної монографії «Туреччина та Об'єднані Нації» А.Ш. Есмера, С. Більге, Ф. Армаоглу та ін. Вони вважали, що Туреччина впродовж усієї війни «симпатизувала ідеям і принципам Об'єднаних Націй, а тому вона є одним із творців ООН»⁶⁹. Доктор політології, професор С. Кілі (Босфорський університет Стамбула) вважає, що діяльність Турецької Республіки на міжнародній арені у 1939–1945 рр. (різноманітні переговори, укладені пакти, договори, угоди, конвенції) була спрямована винятково на те, щоб усіма силами й засобами чинити опір вступу країни у війну⁷⁰. Історики М. Гьон-

любол та Т. Атайов убачають головну причину проведення Туреччиною під час усієї війни політики нейтралітету в «нездатності західних держав постачати їй необхідну кількість зброї»⁷¹. Причому Т. Атайов зауважує, що чим сильніше робився тиск на Туреччину, щоб примусити її взяти участь у війні, тим більше ця країна чинила опір таким діям⁷². І, нарешті, заслуговує на безперечну увагу точка зору, можна сказати, найсучаснішого турецького політолога, автора такої праці, як «Турецька зовнішня політика: архітектура та аналіз». Він зазначає, що упродовж Другої світової війни «головною метою Туреччини було уникнути війни і не піддавати загрози крихкий баланс її взаємовідносин з усіма країнами»⁷³.

Отже, якщо дотримуватися такого філософського принципу, що «найважливіший результат — це кінцевий результат», то Туреччина в особі свого керівництва впродовж усієї війни, вміло маневрувала у вирі зовнішньополітичних хитросплетінь, майстерно використовувала при цьому винайдений нею ж такий феномен, як «турецький нейтралітет», проклала шлях до своєї доленосної мети — всіляко уникати безпосередньої участі у бойових операціях і цілком логічно зберегти власний людський потенціал й необхідну інфраструктуру⁷⁴. І це їй вдалося! З огляду на такий висновок досить цікаво сприймається, наприклад, думка, висловлена у розпалі війни (12 липня 1942 р.) швейцарською газетою «Journal de Geneve». «Кажуть, що нейтралітет Туреччини — це диво. Збереження нейтралітету є передусім заслугою вмілих і далекоглядних людей, які бажають врятувати національну незалежність Туреччини...»⁷⁵.

Різноманітні матеріали (джерела і література), якими час від часу поповнюються національні й міжнародні архівні й бібліотечні центри, з нашого погляду, можуть дати ще чимало непередбаченого у дослідженні зовнішньополітичного курсу Туреччини зазначеного періоду. Утім сумна річниця вселенської трагедії, безсумнівно, стане своєрідним повчальним стимулом у нових наукових пошуках і результатах.

¹ История второй мировой войны 1939–1945. — Т. 12. Итоги и уроки второй мировой войны. — М., 1982. — С. 5, 150.

² Енциклопедія історії України. — Т. 1. — К., 2003. — С. 667.

³ Tevetogly Fethi. Cumhuriyet Devri Milli Egitim Bakanlari // Hayat. Tarih Mecmuasi. — 1973. — № 9–10. — S. 107–109. Теветоглу Фетхі. Підготовка республіканських національно-революційних кадрів — міністрів.

⁴ Tarih. — 1973. — № 9–10. — S. 141.

⁵ *Esmer Ahmet Şukrū. Siyasi tarih (1919–1939)*. — Ankara, 1953. — S. 222–232, 234. (Есмер Ахмет Шюкрю. Дипломатична історія). *Okcün A. Günduz. A. Guide to Turkish Treaties. (1920–1964)*. — Ankara, 1966. — P. 15–16.

⁶ Treaty of Mutual assistance between His Majesty in Respect of the United Kingdom, the President of the French Republic and the President of the Turkish Republic. — Ankara. October, 19. — 1939.

⁷ *Ataöv Türkkaya*. The Policy of the Great Powers towards Turkey on the Eve of the Second World War. // *Les Grandes Puissance et les Balkans a la Veille et an Debut de la Deuxieme Guerre Mondiale 1937–1941*. — Sofia, 1973. — P. 321–328. Показово, що згодом, після укладення договору в Берліні й Римі, висловили великий сумнів у тому, що Туреччина негайно виступить на боці англо-французького блоку в разі поширення воєнних дій на зону Середземномор'я. (The National Archives of the United States of America (The National Archives...) A Microfilm Publication. T. 120, 1302. — P. 480556). Насправді так і сталося.

⁸ Turkey and the United Nations — New York, 1961. — P. 49–50.

⁹ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü. Türkiye dış politikasında 50 yıl. İkinci Dünya Savaşı yılları (1939–1945). (T.C.D.B. İkinci Dünya Savaşı yılları (1939–1945) (Міністерство закордонних справ Турецької Республіки. Головне управління політичного планування та досліджень. Турецька зовнішня політика за 50 років (1923–1973). Друга світова війна (1939–1945)). — Ankara, 1973. — S. 1, 46.

¹⁰ *Creveld Martin L.* Hitler's Strategy 1940–1941. The Balkan Clue. — London, 1973. — Pp. 75–77.

¹¹ *Мойшиш Л.* Операция «Цицерон». Базна Э. Я был Цицероном. — М., 1965. — С. 6.

¹² *Миллер А.Ф.* Очерки новейшей истории Турции. — М., 1948. — С. 199.

¹³ *Пиотровский С.* Свет и тени Турции. — М., 1981. — С. 45.

¹⁴ T.C.D.B. İkinci Dünya Savaşı yılları (1939–1945). — S. 120; The National Archives... A. Microfilm Publication. T. — 120, 1302. — P. 480573.

¹⁵ *Armaoğlu F.* İkinci Dünya Harbinin önemli Olayları ve Pactları — Ankara, 1958. — S. 215. (Армаоглу Ф. Важливі події та договори другої світової війни); *Krecker Lothar.* Deutschland und die Türkei in Zweiten Weltkrieg. — Frankfurt am Main, 1964. — S. 56–57.

¹⁶ *Караосманоглу Якуб Кадри.* Дипломат поневоле. Воспоминания и наблюдения. — М., 1966. — С. 136.

¹⁷ Foreign Relations of the United States (далі — FRUS) Diplomatic Papers 1941. — Vol. III The British Commonwealth, Near East and Africa. — Washington, 1959. — P. 853, 866–868.

¹⁸ Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны. Документы и материалы. — М., 1946. — Т. 1. — С. 129.

¹⁹ *Önder Zehra.* Die Türkische Aussenpolitik in Zweiten Weltkrieg. — München, 1977. — С. 124.

²⁰ Документы министерства иностранных дел Германии. — Вып. II. Германская политика в Турции (1941–1943 гг.). — М., 1946. — С. 34–35.

²¹ Російський державний архів сучасної політичної історії (РДАСПІ). — Ф. 4459. — Оп. 28/2. — Спр. 559. — Арк. 89–90, 91, 217.

²² *Нем'ятий В.* Вірність. З історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944) — Одеса, 1973; *Видуцкий Л.М.* Герои Николаевского подполья (О Герое Советского Союза В.А. Лягине) // «Судостроение». — 1975. — № 5. — С. 32–35.

²³ Див. Внешняя политика Советского Союза. Документы и материалы. — 1946. — М., 1952. — С. 168–169.

²⁴ Див., наприклад. *Джананиша С., Бердзенишвили Н.* Письмо в редакцию газеты «Коммунисти». О наших законных требованиях к Турции. (Передруковано в газеті «Известия». — 1946. — 20 декабря); *Дживелегов А.К.* Армения и Турция. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 20 февраля 1946 г. в Лекционном зале в Москве. — М. — 16 с.

²⁵ Нога Советского правительства Турецкому правительству о пересмотре Конвенции 1936 г. в Монтре о режиме Черноморских проливов // *Известия (Москва)*. — 1946. — 24 августа.

²⁶ Радянська Україна. — 1955. — 30 грудня.

²⁷ Див. *Чув Феликс*. Молотов. Полудержавный властелин. — М., 1999. — С. 147.

²⁸ Public Record Office. Foreign Office, Great Britain. (далі: P.R.O. F.O., G.B.) 181/969/22 File № 10/1942, Turkey — Soviet Union Political.

²⁹ *Цимбал Є.І.* Танкери йдуть на прорив // *Укр. іст. журн.* — 1973. — № 2. — С. 108; *Давидич С., Омельчук І.* Криголам приймає бій // *Наука і суспільство*. — 1982. — № 8. — С. 51.

³⁰ Дружина Д. Ачикалина була рідною сестрою Латіфе-ханім, одруженої свого часу з М.К. Ататюрком.

³¹ PRO. FO, G.B. 181/965/14. File № 44/1942 Turkey — Soviet Union. Political. Part III, Doc. 44/173/42.

³² *Штеменко С.М.* Генеральный штаб в годы войны. — М., 1981. — Книга первая. — С. 51–52.

³³ Документы министерства иностранных дел Германии. — Вып. II. Германская политика в Турции (1941–1943). — С. 73.

³⁴ PRO. FO, G.B. 181/969/22. File № 10/1942. Turkey — Soviet Union. Political.

³⁵ Ibid. 181/965/14. File № 44/1942. Turkey — Soviet Union. Political. Part III. Doc. 44/158/42.

³⁶ PRO. FO, G.B. 181/969/22. File № 10/1942. Turkey — Soviet Union. Political.

³⁷ РДАСП. — Ф. 4459. — Оп. 27/1. — Спр. 1076. — Арк. 179, 181; Оп. 34/5. — Спр. 917. — Арк. 2–3.

³⁸ PRO. FO, G.B. 181/975/6. File № 41/1943/ Turkey — Russia. 1943. Doc. 41/17/43. Doc. 41/21/43.

³⁹ *Gürsel Halük F.* Tarih Boyunca Turk-Rus İlişkileri (Історія турецько-російських відносин). — Istanbul, 1968. — S. 217.

⁴⁰ *Bisbee Eleanor.* The New Turks. The Pioneers of the Republic. 1920–1950. — Philadelphia, 1951. — P. 196–197.

⁴¹ Ще 4 грудня 1941 р. президентом США Ф.Д. Рузвельтом був поширений на Туреччину, країну, оборона якої «життєво важлива для Сполучених Штатів», закон про «lend-lease» («в аренду або у позичку») (*Миллер А.Ф.* Очерки новейшей истории Турции. — С. 265).

⁴² Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Т. I. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. — ноябрь 1945 г.) — М., 1958. — С. 88–89.

⁴³ *Трухановский В.Г.* Уинстон Черчилль. Политическая биография. — М., 1968. — С. 366.

⁴⁴ The National Archives of the United States of America. Committee for the Study of War Documents. — Microcopy No T — 454. Roll 88. — P. 953.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid. — P. 954.

⁴⁷ Ibid. — P. 956.

⁴⁸ Ibid. — P. 955.

⁴⁹ PRO. FO. G.B. 181/975/6. File № 41/1943/. Turkey — Russia. 1943. Doc. 41/24/43; Doc. 41/27/43; Doc. 41/32/43.

⁵⁰ Ibid. — Doc. 41/50/43.

⁵¹ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов. — М., 1978. — Т. II. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (28 ноября — 1 декабря 1943 г.) — С. 98.

⁵² PRO. FO, G.B. /975/6. File № 41/1943/ G. Turkey — Russia. 1943. Doc. 41/50/43.

⁵³ Foreign Relations of the United States. (FRUS) Diplomatic Papers. The Conference at Cairo and Tehran 1943. — Washington, 1961. — P. 831-833; *Türkkaya Ataöv*. İkinci Dünya Savaşı. (Друга світова війна). — Ankara, 1985. — S. 122.

⁵⁴ «Британский союзник» (London). — 1943. — № 51. — С. 1.

⁵⁵ Documents on German Foreign Policy (DGFR) 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry — Series D. (1937–1945). — vol. IX. — Washington, 1949. — P. 513; *Robinson Richard*. *The First Turkish Republic*. A Case Study in National Development. Cambridge Mass, 1963. — P. 304; *Ганусец А.И.* Турецкий вопрос на Тегеранской конференции // Проблемы истории Турции. (Сборник статей) — М., 1978 — С. 154–160.

⁵⁶ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — Т. II. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Труменом (август 1941 г. — декабрь 1945 г.) — М., 1958. — С. 138.

⁵⁷ *Glasneck I*. *Türkei und Afghanistan — Brennpunkte der Orientpolitik in Zweiten Weltkrieg* — Berlin, 1968. — S. 59, 89.

⁵⁸ *Robinson Richard*. Ibid. — P. 306.

⁵⁹ Британский союзник. — 1944. — № 23. — С. 9.

⁶⁰ РДАСП. — Ф. 4459. — Оп. 12. — Спр. 258. — Арк. 124.

⁶¹ *Ataöv Türkkaya*. *Turkish Foreign Policy 1939–1945*. — Ankara, 1965. — P. 122.

⁶² РДАСП. — Ф. 4459. — Оп. 12. — Спр. 258. — Арк. 54.

⁶³ PRO. FO, G.B. 181/997/9. Turkey 1945. Doc. 96/2/45; Doc. 96/3/45.

⁶⁴ Ibid. Doc. 96/4/45; Doc. 96/9/45.

⁶⁵ Ibid. 181/975/6. File № 41/1943/ G. Turkey–Russia, 1943. Doc. 41/50/43. Turkey and the United Nations.

⁶⁶ PRO. FO, G.B. /997/9. Turkey, 1945. Doc. 96/20/45.

⁶⁷ Бакинский рабочий. — 1941. — 2 августа.

⁶⁸ *İkinçi Dünya Savaşında Türkiye // «Nayat»*. Tarih Mecmuası. — 1973. — № 9–10. — S. 131 (Туреччина у період Другої світової війни // «Життя». Історичний журнал).

⁶⁹ Turkey and the United Nations. Prepared under the auspices of the Institute of International relations of the faculty of political Sciences of the University of Ankara for the Carnegie Endowment for International peace — New York, 1961. — P. 70.

⁷⁰ *Kili Suna*. Türk Devrimi Tarihi. (Історія Турецької революції) — Istanbul, 1982. — S. 190–191.

⁷¹ *Gonlülol Mehmet, Ataöv Turkkaya*. Turkey and the United Nations. A legal and political appraisal. — Ankara, 1960. — P. 13.

⁷² *Ataöv Türkkaya*. Turkish Foreign Policy 1939–1945. — P. 134.

⁷³ *Aydin Mustafa*. Turkish Foreign Policy. Framework and Analysis, — Ankara, 2004. — P. 27.

⁷⁴ Див. Турецкая Республика. Справочник. — М., 2000. — С. 66.

⁷⁵ РДАСПІ. — Ф. 4459. — Оп. 28/2. — Спр. 549. — Арк. 22–23.

Турция в лице своего государственного руководства, которая в течение Второй мировой войны умело маневрировала во многих дипломатических хитросплетениях, использовав при этом изобретенный ею же феномен «турецкого нейтралитета», смогла избежать непосредственного участия в боевых операциях, а следовательно, сберечь собственный человеческий потенциал и необходимую инфраструктуру и обеспечить членство в ООН.

Ключевые слова: Турецкая Республика, Вторая мировая война, внешне-неполитический курс-нейтралитет.

Thus, Turkey in the name of its government during the World War II expertly maneuvered within many diplomatic intricacies using for this purpose the invented phenomenon of the «Turkish neutrality». The latter enabled Turkey to elude participation in the battle actions and correspondingly preserved its human potential and vital physical infrastructure.

Key words: the Turkish Republic, the World War II, the Foreign policy course is the neutrality.